

Карасевич А. О.

Лисенко Л. Г.

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

Т. ГОБС ПРО РЕЛІГІЮ ЯК ПРОЯВ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Соціально-філософський світогляд Томаса Гобса формувався у вельми напружений і насичений подіями період англійської та європейської історії. У XIV–XVII ст. капіталістичні відносини Більш високими темпами розвивалися в країнах Західної Європи. В економічно розвинутих країнах зміцніла буржуазія не могла та й не бажала миритись з феодальними порядками, вимагала забезпечення свободи особи, захисту приватної власності, створення політичних та юридичних гарантій, що врешті-решт призвело до ранніх буржуазних революцій в Нідерландах та в Англії.

В Англії у XVI ст. король Генріх VIII під впливом реформаційного руху в Германії та інших європейських державах, спрямованого проти панування католицької церкви, провів реформацію, яка забезпечила панування англіканської церкви, яку очолив сам монарх і яка стала важливим стрижнем авторитаризму і монархізму. В організації англіканської церкви, її догматах та богослужінні Генріх VIII зберіг чимало елементів католицизму. Проти компромісної реформації виступили лідери англійського парламенту, який обрав своєю релігійною платформою пуританство, таку назву в Англії отримав кальвінізм — найбільш радикальна течія протестантизму.

В європейських країнах філософська думка XVII ст. розвивалася у взаємодії з науковим знанням, проте на неї впливав одночасно й релігійний зміст духовного життя тогочасного суспільства. З одного боку, філософи вважали, що шлях до істини полягав в осягненні Біблії, з іншого — передбачали пізнання світу силами людського розуму. В Англії відомим пропагандистом експериментального дослідження природи в цей період був Ф. Бекон, який в своїй праці «Новий Органон» сформулював основні

принципи методології дослідно-індуктивного пізнання природи, виступив проти будь-яких посягань релігійної догматики на «природну філософію», проте залишив місце й для «природної теології», яка була розроблена ще в XIII ст. Т. Аквінським [6, с. 10-11]. Відомий англійський філософ Т. Гобс, як і Ф. Бекон, підтримував девіз «Знання — сила» і в своїй праці «Про тіло» писав, що «своїми визначними успіхами людський рід зобов'язаний техніці» [с. 77]. Водночас, він більш послідовно визначив відмінності між філософією та теологією.

Метою роботи є дослідження поглядів Т. Гоббса на Бога, релігію як прояв духовності суспільства, її відносини з державою.

Поняття бога — одне з найдавніших світоглядних понять, яке сягає часів дофілософської міфології, коли панували політеїстичні уявлення про богів. В стародавній період історії їм на зміну прийшли монотеїстичні уявлення про бога. Поняття єдиного бога використовувалось багатьма філософами при вирішенні важких світоглядних проблем як в часи античності, так і середньовіччя. Філософи, відображаючи розвиток людини і створеної нею культури, переважно вважали головним суб'єктом розвитку людину. Представники ж монотеїзму трактували бога як надприродну сутність, якій зобов'язані своїм походженням не тільки світ, а й людина. Як приклад, можна навести конфлікти неоплатоніків з прибічниками християнства, до речі, такими суперечностями була наповнена духовна культура та філософія вказаних періодів. Особливо загострилися ці суперечності в добу Відродження та у XVII ст., коли в Європі виникли різні течії в християнстві, а головне, були сформовані різні філософські системи як наслідок розвитку наукового знання і культури. Саме тому і в творах Т. Гобса можна знайти прояви і відголоски боротьби навколо цих проблем.

Слід відзначити, що у XVII–XVIII ст. переважаюча більшість філософів притримувалася деїстичних поглядів при розгляді проблеми співвідношення світу та людини. Так, наприклад, деїзм Р. Декарта виявлявся у мінімізації ролі бога як в процесах світотворення, так і в житті людини. Деїзм присутній

і в філософії Т. Гобса, водночас він суттєво відрізняється від деїзму Р. Декарта. Він не сприймає декартову ідею онтологічного обґрунтування божественного буття. Т. Гобс вважає, що можна і потрібно говорити про існування бога, але неможливо нічого сказати про його атрибути, а саме: не можна стверджувати що «світ є Бог», «світ існує вічно», «бездіяльність Бога», «велич і могутність Бога», «форма Бога», «в людині завжди присутня Божа ідея», «Божий гнів чи Боже співчуття», «Божа воля» тощо. [3, с. 434–437]. В праці «Про громадянина» філософ наголошує, що є «єдине ім'я, яке може позначити природу Бога, — існуючий, чи простіше — те, що є, і єдине, що виражає його ставлення до нас, — Бог, яке охоплює поняття цар, і пан, і отець» [3, с. 436 – 437].

Для Т. Гобса поняття бога є об'єктом теології богоодкровення і не має відношення до реального людського пізнання. Водночас присутність бога відчутна там, де мова йде про створення «штучної людини», якою є держава. За Гобсом, кожний народ пройшов дві основні стадії історичного розвитку: природну і громадянську, або державну. На першій стадії домінують природні права, тобто кожна людина має право задовольняти свої потреби й боронити власне життя. Мислитель стверджує, що «природа дала кожному право на все, це означає, що в суто природному стані, або до того, як люди пов'язали один одного договорами, кожному було дозволено робити все, що завгодно і проти кого завгодно, також володіти і користуватися всім, чим він бажав і міг» [3, с. 290]. Але, на думку Т. Гобса, «всезагальне право на все виявилось зовсім непотрібним людям», тому що результат дії такого права такий самий, якби взагалі не діяли норми будь-якого права [3, с. 291]. І хоча природне право, за Т. Гобсом, налічує близько 20 «природних» законів, вони не змогли забезпечити очікуваний мир і спокій. Більше того, через різке зростання зіткнення інтересів між людьми, набула актуальності проблема їхнього звичайного виживання й уникнення смерті. В людях прокинувся інстинкт самозбереження, який змусив їх за взаємною домовленістю довірити одній особі (людині чи зібранню) верховну владу над собою.

Суспільний договір означав, насамперед, утворення централізованої державної влади як своєрідної правонаступниці природного права людей, які добровільно, через укладену угоду, передають державі свої права, а отже, й владні повноваження. Звідси, держава, за Т. Гобсом, є «сукупною особою, яку утворила шляхом обопільного договору величезна кількість людей для того, щоб вона могла використовувати їхню силу й різноманітні їхні засоби для підтримання миру і спільного захисту». Так виникає цілком свідомо, через волю і бажання людей величний Левіафан, або смертний бог, який забезпечує такий бажаний та очікуваний людьми мир і порятунок [4, с. 133].

Аналізуючи державну систему, Т. Гобс акцентує увагу на тому, в який спосіб примиряються в державі страх і свобода, свобода й необхідність. Примирити їх спроможна тільки дія громадянських законів, які можна розглядати як «штучні ланцюги» для її підданих. Мислитель підкреслює, що за угодою, яку уклали громадяни, передавши верховну владу суверену, він стає єдиним носієм державної волі. Його влада має абсолютний характер, оскільки йому належить право видавати закони, здійснювати контроль за їх виконанням, вводити податки, призначати чиновників, суддів тощо. Тобто він повністю поєднує не тільки законодавчу і виконавчу владу, а й судову, оскільки, на думку Т. Гобса, поділ влади веде до небажаного протистояння і, найгірше, — до громадянської війни. Норми громадянських законів, за Т. Гобсом, мають виконувати всі громадяни, а загальним критерієм вчинків людей має бути тільки вигода і користь для держави. Звідси й виправдовування можливого свавілля державних чиновників, можливості правителя держави не замислюватися над добором засобів, до яких він вдається, аби захистити громадян.

Широке тлумачення прав суверена Т. Гобсом не залишає місця для волевиявлення підданих. Мислитель схвалює прояви насильства з боку суверена над природними пориваннями підданих, вважає їх рабський стан як цілком задовільний чинник для держави, оскільки остання домінує над громадянами, виступає єдиним мірилом законності і моралі. Суверен же, за

Т. Гобсом, дії державних законів не підлягає, бо відповідає тільки перед Богом. Взагалі, політична влада у Т. Гобса стоїть вище будь-яких законів, до того ж він вимагає заборонити діяльність будь-яких політичних партій, виступає проти недоторканості приватної власності, свободи совісті, конституційного обмеження монархії, відокремлення церкви від держави, народного суверенітету, вважаючи їх згубними для держави. На його думку, держави ослаблюють й занепадають не внаслідок дії об'єктивно-історичних чинників, а через недосконалість державних законів, слабкість абсолютної влади глави держави, приватних суджень громадян про добро і зло, свободи висловлювань проти верховної влади правителя.

Особливу роль Т. Гобс відводить чинникам впливу на суспільну свідомість, серед яких чільне місце займає релігія як один з необхідних інститутів суспільного життя. Мислитель дає таке визначення релігії — «релігія є зовнішній культ, через який люди виражають своє щире почитання Богу» [2, с. 259]. Релігія, на думку Т. Гобса, розпадається на дві частини, одну з яких складає віра, тобто впевненість людини в тому, що Бог існує і править всім, а іншу — культ. Релігія, окрім природного благочестя, не залежить від окремих людей, а залежить від законів держави. Т. Гобс підкреслює, що «релігія не філософія, а закон в кожній державі; потрібно не сперечатися про неї, а виконувати її веління... віра же в Бога об'єднує всіх... Наділивши людину розумом, Бог тим самим повідомив їй свій вищий завіт: ніхто не повинен робити іншому того, що він вважав би несправедливим, якби хтось зробив би це по відношенню до нього» [2, с.260–261].

З вірою в Бога нерозривно пов'язані різноманітні релігійні культури. Почитати Бога, за Т. Гобсом, означає робити справи, які несуть в собі вияв благочестя по відношенню до нього. Інших способів природного виявлення благочестя, на його думку, просто не існує [2, с.262–263]. В XXXI главі «Левіафана» Т. Гобс підкреслює етимологічний і певною мірою змістовий зв'язок між латиномовними термінами «культура» і «культ Бога», без якого неможлива жодна релігія [4, с. 369]. Мислитель визначає дві форми

релігійних культів — приватні та публічні, перші — можуть супроводжуватися чи не супроводжуватися певними обрядами, публічні культури завжди супроводжуються релігійними обрядами, які встановлюються державою і не можуть суперечити її законам. До релігійних обрядів відносять молитви, молебні, постування, пожертвування та інші дарування тощо [2, с. 264–266]. Завдання, які усі держави ставлять перед релігійним культом, зводяться до того, щоб Бог чи Боги були милостиві як до держави, так і до її громадян.

Одночасно Т. Гобс дає визначення поняття «церква». У праці «Левіафан» він визначає церкву як товариство людей, які є віруючими християнами і «об'єднані в особі одного суверена, за наказом якого вони повинні збиратися і без дозволу якого вони збиратися не повинні» [4, с. 358]. Для Т. Гобса поняття «християнська держава» і «церква» є тотожними, а тому універсальна церква існувати не може, «тому що не існує такої влади на землі, по відношенню до якої усі б держави були б підданими». Християни проживають в різних державах, є підданими своїх суверенів, які водночас є очільниками державної церкви [4, с. 358–359].

Суверен виконує свої обов'язки глави церкви за божественним правом, він навіть може виконувати деякі функції священника, а саме: хрестити, освячувати храми, виконувати інші таїнства. Лише державні справи перешкоджають йому виконувати їх щодня. На думку Т. Гобса, все, що потрібне для спасіння, міститься в двох чеснотах: вірі в Бога й виконанні державних законів. За умови протистояння між правителем держави та очільником церкви може мати місце державний переворот чи громадянська війна між церквою та державою [4, с. 359].

Т. Гобс постійно повторює, що підкорення божественному, тобто природному, закону, а отже, й громадянському, й закону суверена, бо суверен гарантує дію природних законів, а останні є основою громадянських законів, — це безкінечний процес покаяння, за яким відбувається хрещення, а згодом — прийняття до Царства Божого.

Американський політолог Дж. Г. Себайн вважає, що, з одного боку, Т. Гобс усе ще воліє думати, що віра не може бути примусовою, але, з іншого боку, сповідання віри є привселюдний, тобто публічний акт, отже, підпадає сферу впливу державних законів. Саме тому всі обряди і віросповідання, канони релігійних книжок, віровчення і церковне врядування, якщо вони мають вплив на громадян, на суспільне життя, мусять бути санкціоновані главою держави. Оскільки відсутні жодні об'єктивні критерії релігійної істини, на думку Т. Гобса, запровадження якоїсь віри чи форми відправи мусить бути актом монаршої волі [5, с. 422–423].

Церква, за Т. Гобсом, — це просто корпорація, тобто об'єднання віруючих, подібно до будь-якої корпорації, вона мусить мати очільника, таким очільником є глава держави, тобто сюзерен. Таким чином, церква є громадою людей, персоніфікованих в особі сюзерена, отже, її неможливо відрізнити від самої держави, тобто у цьому випадку світська і духовна влада — тотожні. За Т. Гобсом, головний обов'язок церкви — вчити і наставляти мирян, але він додає, що ніяка наука не буде законною, якщо її не санкціонує глава держави. Відлучення від церкви чи якесь інше церковне покарання здійснюється владою сюзерена, тому, за висновком Т. Гобса, не може бути й мови про якийсь конфлікт між божественним і людським законом, а те, що вважається релігією, перебуває під владою держави.

Отже, Т. Гобс розглядав державу, з одного боку, як засіб приборкання пристрастей у досягненні мирного стану, а з іншого — як засіб сходження до Царства Божого через спокуту, розкаяння, хрещення, спасіння. Сама держава має влаштуватися за принципами розуму. Вона є втіленням небесної могутності, а точніше — Царством Божим на землі. На його думку, «філософія держави пов'язана з філософією моралі, проте не настільки тісно, щоб її не можна було відділити від останньої» [1, с. 125].

Найважливішим проявом духовної культури людства виступає у Т. Гобса релігія. Проблема релігії для мислителя складна, суперечлива, як суперечливе й саме поняття бога. Проте без неї, на переконання Т. Гобса,

неможливо ефективно управляти народними масами. Мислитель вважає, як продукт розумової діяльності людини, релігія не позбавлена вигадок, міфів, неперевіраних фактів і подій, але якщо їх достовірність визнається державою і сприяє її зміцненню, вони стають благом. А найбільш значимою функцією релігії є те, що вона вчить людину коритися державі, урядовцям, освячує їхню роль у суспільному житті. Звідси й вимога до правителя — зобов'язувати всіх громадян бути віруючими, тобто сповідувати ту чи іншу релігію. В праці «Про громадянина» Т. Гобс наголошує, що люди, які поринули у пошук насолод, багатства і почестей, як і ті, які не звикли правильно мислити, а тим більше люди недалеко, недостатньо освічені стають атеїстами, тобто безбожниками [3, с. 423–424]. Мислитель розглядає атеїзм як вияв аморальності та недомислу.

Т. Гобс вважає, що має діяти чітке правило: одна держава — одна релігія. За інших обставин, на його переконання, складно уникнути соціальної конфронтації на релігійному ґрунті. Завдання релігії слугувати зміцненню державної влади, вчити громадян послуху і покірності. У випадку ж виявлення претензій релігії на виконання інших самостійних функцій, окрім функції захисту й зміцнення державної влади, за Т. Гобсом, вона із блага може перетворитися на суспільне зло.

Література

1. Гоббс Т. О теле / Томас Гоббс. – Сочинения в 2 т. – Т. 1 / Пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – С. 66–218.
2. Гоббс Т. О человеке / Томас Гоббс. – Сочинения в 2 т. – Т. 1 / Пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – С. 219–269.
3. Гоббс Т. О гражданине / Томас Гоббс. – Сочинения в 2 т. – Т. 1 / Пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – С. 270–506.

4. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – Сочинения в 2 т. – Т. 2 / Пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1991. – 731 с.

5. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

6. Соколов В. В. Бытие, познание, человек и общество в философской доктрине Томаса Гоббса / В. В. Соколов. / Гоббс Т. – Сочинения в 2 т. – Т. 1 / Пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – С. 3–65.